

Dévényi Anna

NEMZETNEVELÉS-PARAFRÁZISOK

A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig

Kronosz, Pécs 2020. 275 oldal

Milyen történelmi szituációkban kerülnek előtérbe a nemzeti jelzővel illetett fogalmak? Milyen konfigurációkban kapcsolódnak össze nemzet és a nevelés kérdései? Észlelhető-e strukturális hasonlóság a „nemzetnevelés” nehézsúlyú műszavával kifejezett szándékok között, vagy markánsan eltérő célokra is irányulhat használata? Egyáltalán, mit tesz láthatóvá a múltból a szavak és a dolgok közötti kapcsolat, a jövőre irányuló elképzelések és az aktuális jelen közötti viszony?

A munkát kézbe véve – címe alapján – valamiféle szemantikai jelentésréteg-vizsgálatra, a nemzetnevelés fogalomtörténetével kapcsolatos eszmefuttatásra asszociálhat az olvasó. A hazai történetírásban olykor öncélúnak vagy másodlagosnak tartott elméleti-módszertani tájékozottság miatt ez sem volna haszontalan, ám az imponáló forrásbázist és szakirodalmat mozgósító *Nemzetnevelés-parafrázisek* „hagyományos” értelemben véve is *hard* történeti munka. Az már a multiperspektívikus szemlélet és az ehhez adaptált pragmatikus módszertan eredménye, hogy a történeti anyag megmunkálása során az összefüggések olyan hálózata tűnik elő, amely – megfelelő kérdések híján – a maga összetettségében mindeddig rejtve maradt. A viszonyokat a kérdésfelvetés által összefüggésbe hozott jelenségek teszlik kontúrossá, az elemzés által generálva újabb és újabb kérdéseket.

Dévényi Anna elsődleges kutatói kérdése a „nemzetnevelés” Gömbös Gyula-, valamint Hóman Bálint-féle használatára vonatkozik: „Találhatók-e eltérő értelmezési mezők a pártpolitika és a művelődéspolitikai fogalomhasználata között, avagy közös, egységes programnak tekintjük ezeket? Másként fogalmazva: mennyire folytatott autonóm művelődéspolitikát a vallás- és közoktatásügyi miniszter a Gömbös-kormányon belül?” (209.) Mitől válik releváns történeti kérdéssé az összevetés? A fogalmat kosellecki értelemben vett történelmi alapfogalomnak tekintve és ekként vizsgálva Dévényi meggyőzően bizonyítja, hogy a „nemzetnevelés” biztosan azon fogalmak körébe tartozik, amelyek „szemantikai hordereje nagyobb a politikai-társadalmi térben használt »puszta« szavakénál” (11.). Azaz múlt, jelen és jövő, valóságérzékelés, jövőkép és program egyszerre sűrűsödik benne, e komplexitás pedig társadalmi, politikai és kulturális tényezők által meghatározott.

Bár nincs okunk kételkedni abban, hogy a szerző érdeklődése valóban erre a kérdésre irányul, azt már a precízen orientáló bevezető fejezete világossá teszi, hogy a kötet címéhez képest az elsődleges kutatói kérdés visszafogottságának funkcionális szerepe (is) van: a redukciót a módszertani megfontolások indokolják. E szelekciót az egyéni preferenciákon és az elérhető források körén túl mindenekelőtt a kutatói kérdés legitimálja. A vizsgálat nem a nemzetnevelés fogalmára utaló szavak összességét kívánja megragadni, hanem a szinkrón és diakrón viszonyítási pontok közegebe helyezett jelentéseit tárja föl.

Referenciaként Dévényi egyrészt a német területek nemzetnevelés diskurzusát tekinti át Johann Gottlieb Fichtétől a nemzetiszocialista Ernst Kriekig, míg másik viszonyítási pontja a neveléstudós-oktatáspolitikus Imre Sándor (1877–1945) munkássága. Előbbi segítségével a fogalom használatát életre hívó történeti szituációk jellemzőit azonosítja, utóbbi a pedagógia tudományterületéről érkező jelentéstartalmakat tisztázza. Szűkebb értelemben három magyar nemzetnevelés-parafrázissal foglalkozik: a pedagógus Imre Sándor, az oktatáspolitikus Hóman Bálint és a (párt)politikus Gömbös Gyula nézeteivel és terveivel. Az elvi- és a programszintű megnyilatkozások cizellált feltárásai önmagukban is megálló fejezetekké állnak össze, amelyeket az egységes szempontrendszer szerint végzett elemzés tesz koherens szintézissé. A felépítés lo-

gikus, az arányok tekintetében a referenciapontként meghatározott Imre Sándorról szóló fejezetnél billen csak meg a szerkezetet, mivel annak terjedelme a fókuszba állított Gömbösről és Hómanról szóló fejezeteket közelíti. A szerző mentségére szól, hogy rá hárult a feladat, hogy a hazai neveléstudomány legkomplexebb programját megalkotó Imre Sándor munkásságát összegezze. (A téma relevanciáját jelzi, hogy Dévényi e teljesítménye két évig, Donáth Péter 2022-ben megjelent monumentális pályarajzáig lehetett historiográfiai nóvum.)

Az elbeszélést a módszertani megfontolások mentén strukturált szerkezet tartja mederben, ez mindvégig következetesen a kutatói kérdés megválaszolását elősegítő koordináta-rendszerként működik. A szerző korábbi írásaiból már ismert didaktikai felvérteztsége e tekintetben túlmutat a téma specifikus, tudományági vonatkozásainak – az oktatáspolitikát meghatározó tényezők és az azt keretező szabályozások különféle szintjei, a különféle elképzelések nevelés- és pedagógiatörténeti háttere stb. – beható ismeretén, és lesz a szintézis elbeszélésmódját ugyancsak meghatározó tényező: a nyelvi megformáltság az átgondolt módszertan kritériuma. A didaktikai tudatosság a szikár és lendületes szövegalkotás mellett a vendégzövegeknek az értekező részekről elkülönített tipológiai elrendezésében, az egyes fejezetek nyitányaként elhelyezett, az illusztratív funkción túlmutató, normatív jelentést hordozó képeknek kiválasztásában és a fejezeteket záró feszes összegzésekben is meggyőző. A kötet végére került, önálló tanulmányként is tekintélyes, *Historiográfia és forrásadottságok* fejezet és a 23 oldalt kitevő forrás- és irodalomjegyzék biztos kiindulópontja lehet a további kutatásoknak. Az angol nyelvű, tömörségében is informatív rezümét a kötet kurrens témája és szemlélete miatt is érdemes lenne nemzetközi szakmai folyóiratban publikálni. A kötet elegáns kivitele a történettudományi munkák kiadása terén egyre meghatározóbb Kronosz Kiadót dicséri.

A kötet témája nemcsak alkalmat kínál, hanem kifejezetten igényli a diszciplináris határok átlépését. Az elméleti orientáció funkcionálisan indokolt, a komplexitást a nemzetnevelés körébe tartozó részterületek sajátos elméleti kérdései és módszertani igényei indokolják. A szerző kreatív módon adaptálja a különféle irányzatok és módszerek ajánlásait. Ha kell, Koselleck fogalomtörténeti megfontolásait érvényesíti, vagy szükség esetén a német neveléstörténet-írás áramlataihoz kapcsolódik. A szinkron és diakrón összehasonlítással a probléma helyi és általános vonatkozásai közötti különbséget ragadja meg. Gömböst az újabb szintézisek és publikációk historiográfiájába ágyazza, Hóman elképzeléseit ezen felül szűkebb értelemben vett és alig ismert – az Országos Közoktatási Tanács tevékenységén át az iskolai rendtartások forrás-szintjéig (!) vizsgált és értékelt – oktatás- és társadalompolitikai összefüggés-rendszerében elemzi. Figyelmet fordít a válságtörténet szemléleti innovációira, és inspirálják a fasizmus-kutatás újabb eredményei. A kutatás során azonosított jellemzők összegző értékeléséhez és a kutatói kérdés megválaszolásához nem rest a közpolitikai elemzés (*Policy Analysis*) és a még újabb keletű közpolitikai diskurzuselemzés kérdéseit használni.

Egy-egy kifejezés használatának nemcsak célja, hanem történetisége is van, az utópiák megfogalmazásuk korát jellemzik. A „nemzetnevelés” fogalmának megjelenése a „modern”, „demokratizált” nemzeteszme kialakulásával egyidejű. A felvilágosodás szülte a megkérdőjelezett vagy még kialakulatlan azonosság megerősítésének kívánatos vagy akár nélkülözhetetlen eszközeként. Felvilágosodás-ellenes környezetben kel életre a német államokban, a napóleoni hódítás által támasztott kihívás és megpróbáltatások idején. A franciák által elfoglalt Berlinben hangoznak el Fichte *Reden an die deutsche Nation* című, 1808-ban nyomtatásban is megjelent beszédei, amelyekben pedagógiai nézeteit a *Nationalerziehung* kifejezéssel határozta meg. Heinrich August Winkler 2005-ben magyarul is megjelent *Németország története a modern korban* című történeti összefoglalójában Fichtét az új német nacionalizmus atyjának tartja, mert bár téziseiben a német nevelés követelménye az egyetemes emberré nevelés eszménye mellett jelenik meg, recepciójában az előbbi vált hangsúlyossá. Ebben a német kulturális felsőbbren-

dűség Tacitusig visszavezetett, toposzokkal megalapozott értékelése nyomán a válság analíziséből bontakozik ki a megtisztult, önzés nélküli, tökéletes állam víziója. A német nemzetnevelési koncepciók közös jellemzője ugyanis, hogy – és ebben világnézettől függetlenül a felvilágosodás örökösei – „gyógyszerként” hittek a nevelés erejében a nemzetet feszítő válságok idején (47.). Ez a válság jelentőségének tudatosodását feltételezi, erre utal az addig leginkább az orvosi és teológiai szaknyelvben használt, eredetileg a fordulópont-jelleg kifejezésére használt krízis fogalmának éppen erre az időszakra tehető jelentésbővülése, az „általános” válság jelzésére való használata is. Dévényi a német filozófusok és pedagógusok által a 18. század végétől a 20. század közepéig megfogalmazott koncepciókat értékelve meggyőzően vezeti le a krízis és a nemzetnevelés-koncepciók összefüggéseinek relevanciáját, kijelölve ezzel a hazai változatok vizsgálatának fókuszát is.

„Társadalmunk jellemző vonása ma a tökéletes zűrzavar” – vallotta 1908-ban Imre Sándor (56.), és *e liminoid* állapot (Roger Griffin) érzékelésével valójában nem mondott újat, hanem inkább a modernitás strukturális jellemzőjét ragadta meg. Hamvas Béla a válságirodalomról elmélkedve a „modern apokaliptika középpontját” mint „vallásos” válságot észlelte (88.), és az egész nemzetet átfogó tervszerű nevelés gömbösi követelménye (91.) szintén ebből az alapvetésből indult ki. Nem véletlen, hogy Magyarországon először Imre Sándor használta tudatos tartalommal a nemzetnevelés fogalmát. Mivel a kilábalás Imre szerint is közös erőfeszítést igényel, az egységes szellemű nevelés gátjának – pártpolitikai szempontból következetes apolitikussággal és sajátos módon – a szocialista és a katolikus nevelési alternatívát nevezte meg. Úgy vélte, az állam érdeke, hogy apparátusát a tudomány szolgálatába állítsa, így teremtve meg az egyenlő esélyeket biztosító, igazságos, méltányos és a nemzet haladását szolgáló oktatásügyet. Mindezt objektív és tervezhető folyamatként látta, miközben nem asszimilációt, hanem integrációt, sőt inklúziót sürgetett. Több más személyes és szakmai tényező mellett már csak a politika és a tudomány kapcsolatára vonatkozó, naivnak bizonyuló felfogása és antiklerikális nézetei miatt sem juthatott neki szerep a Horthy-kori oktatáspolitikában. A krízis-tudat az 1920-as évek Magyarországon már nem csupán a filozófiai, művészeti, irodalmi és tudományos *Hochkultur* képviselőinek privilégiuma, hanem érthető módon társadalmi tünet. A nevelés kérdése ezzel összefüggésben is lett központi, politikai kérdés. Gömbös kezdetektől hangoztatta a (gazdasági) válság nem gazdasági természetű okait és annak morális dimenzióit, valamint következetesen vallotta az „új típusú állam” és az „új típusú ember”, a „lelkek harmóniájára épülő diktatúra” szükségességét (99.). Gömbös és a hozzá kapcsolódó szűkebb hatalmi kör, elsősorban Béli Béla és Marton Béla fogalmi hálójában a nemzetnevelés gyakran felbukkanó fogalma ugyanakkor nem töltött be elsődleges szervező funkciót, hanem a „céljellegű” hívószavakhoz kapcsolt „eszközjellegű” fogalom volt (91–94.). A Nemzeti Egység Pártja által megtestesített „nemzeti öncélúság” társadalmi elfogadtatásának – a „téglahordók” kinevelésének – tervszerűen irányított eszköze, melynek célterülete a NEP és annak úgynevezett „társadalmi tevékenysége”, a közoktatás, valamint a sajtó és a közművelődés színterei. „A nemzetirányítás eszköze egy szóban összefoglalva: a propaganda. [...] Maga a propaganda egyetlen lényeges tartalmi elemmel bír és ez: a nevelés” – összegezte brutális nyíltsággal Béli Béla a „Nemzeti Egység hatalmas szervezete” víziója megteremtésének lényegét (102.). A Nemzeti Egység Pártja propagandaosztályának vezetője *Nemzetirányítás* című, 1935-ben cikksorozatban közölt, majd különlenyomatban is megjelent írásában részletesen foglalkozott a nemzetnevelés kérdésével, funkciójával és megvalósításával. Ehhez képest joggal merül föl a kérdés: „Találhatók-e eltérő szemantikai mezők a pártpolitika és a művelődéspolitikai fogalomhasználat között, vagy közös, egységes és tudatos társadalompolitikai programnak tekinthetjük ezeket?” (8.) A Béli-nél és Gömbösnél jóval képzettebb, a tudománypolitikában a korszak kezdete óta meghatározó Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszterként milyen jelentést adott a programjában

kulcsfogalomként használt nemzetnevelésnek? Milyen kapcsolatban van egymással a Vezér diktatúrát építő programja és a tudós történész művelődés- és oktatáspolitikája?

Illetlen spoiler lenne a recenzens részéről, ha ezt a kérdést megválaszolná, Dévényi Anna konklúzióját tudja meg a kötetből az olvasó! E helyen legyen elég annyi, hogy a kérdésre adott válasz nem bontakozhatott volna ki, ha a szerző nem járja végig az általa alkotott rendszer koordinátáinak útvonalait. A gömbösi metanyelv dekódolásához a szemléleti-módszertani nyitottság adott kulcsokat, a szervezeti kérdések *hogyanját*, a *mit* és *miért* típusú politika víziókkal való kapcsolatát pedig a Hóman által vezetett szakterület *működésének* forrásszintű ismerete tette lehetővé. A mélységi és horizontális dimenziók e friss szellemű és módszeres összekapcsolása rögzült paradigmáink és sémává merevedő narratíváink újragondolásához is kellő inspiráció lehet.

Bánkuti Gábor